

הארות והערות לסיכום הדיון

הרב עמוס סמואל

אני מבקש להאיר חמישה עניינים עקרוניים בנושא התפילה והשלכותיהם הדידקטיות. בתוך הדברים אעיר כמה הערות על דברים שהושמעו כאן במהלך הדיון.

א. מהותה של תפילה

קודמיי הרבו לדבר על הקשר בין תפילה ותקשורת. תקשורת מופעלת בדרך-כלל בשני כיוונים. כששני בני-אדם מתקשרים, הם מדברים זה עם זה. תפילה היא אמנם שיחה, אבל היא אינה דו-כיוונית, אין היא דו-שיח, אלא חד-שיח. אנחנו משוחחים עם הקב"ה, ואילו הוא אינו משוחח אתנו. גם אם נראה את ההיענות לתפילה כתשובה מצד הקב"ה לשיחנו לפניו, אין היא חלק מתהליך תקשורתי, וצריך לזכור כי לשיחה זו שלנו לא תמיד מובטחת היענות. יש מצב של "רצון יראיו יעשה ואת שוועתם ישמע ויושיעם"¹, אבל יש לפעמים חלילה גם מצב הפוך, מצב של "גם כי תרבו תפילה אינני שומע"². אנחנו כולנו מקווים שהקב"ה ישמע תפילתנו, ולוואי שיקיים בנו הנאמר "בטרם יקראו ואני אענה, עוד הם מדברים ואני אשמע"³, או לפחות הלוואי שיהיה מצב 'נורמלי' של "ואת שוועתם ישמע ויושיעם". כללו של דבר, ממקורותינו יודעים אנחנו שיש מגוון אפשרויות באשר לאופי השיח עם הקב"ה ולאופי התגובה ואין להצטמצם בהגדרות פשוטות.

בהקשר זה של אופי שיחנו לפני הקב"ה, מן הראוי להזכיר קטע מתפילת 'מודים דרבנן' הנאמרת על-ידי הקהל בשעה ששליח הציבור מגיע בחזרת הש"ץ ל'מודים'. תפילת 'מודים דרבנן' פותחת אף היא ב"מודים אנחנו לך", ומסתיימת במילים "... על שאנו מודים לך, ברוך אל ההודאות". מהי משמעות המשפט המסיים? כיצד הוא מתקשר למשפט הפתיחה? דומה כי משמעות המשפט המסיים ברורה — אנו מודים לקב"ה על עצם האפשרות לשוחח עמו, להתקשר אליו ישירות, לבקש ממנו בקשות ולהודות לו. גם

1. תהלים קמד יט.
2. ישעיה א טו.
3. ישעיה סה כד.

על העובדה ש"אנו מודים לך", על האפשרות הזאת — "מודים אנחנו לך"⁴. ונראה כי התודה שלנו היא לא רק על ההיענות לבקשותינו ועל האפשרות להודות, אלא על עצם קיומה של המסגרת שתפילה שמה. על קיומה של מסגרת זו, שכוללת בתוכה דברי שבח, דברי בקשה ודברי תודה, על כך שאנו יכולים לשוחח אתו, ועל כך שהוא מאזין לנו — 'ברוך אל ההודאות'.

ב. מטרת המתפלל ומטרת התפילה כמצוה

אולי מטרתו הראשונית של המתפלל היא כי תפילתו תיענה, כי ימלא הקב"ה משאלותיו וישלח לו — למשל — בריאות טובה ופרנסה ברווח, ויחונן אותו בחכמה, בכינה ובדעת. אך מהי מטרת התפילה כמצוה, כחובה יומיומית המוטלת גם על אדם שאינו חש עצמו מוטד מבריאות לקויה או מפרנסה ברוחק? דומה כי מטרתה של תפילה היא לטפח אצל המתפלל תחושת נוכחות של הבורא — ברוח הפסוק "שיייתי ה' לנגדי תמיד"⁵, והמאמר "דע לפני מי אתה עומד"⁶. דע לפני מי אתה ניצב בשעת התפילה, ומתוך כך שתטפח בקרבך תחושה מעמיקה של נוכחות אלוהית כשאתה מתפלל, תטפח תחושה כזאת, גם כשאינך ניצב לפני בוראך בתפילה.

נראה כי מטרת התפילה כמצוה היא גם לטפח בקרב המתפלל תחושת ענוה. לעתים תוך כדי העשייה היומיומית, רואים אנו את עצמנו כאנשים גדולים ונשגבים, פעילים ומפעילים, "מזויזים הרים וגבעות" או לפחות מזויזים עניינים, מי ידמה לנו ומי ישווה לנו! והנה שלוש פעמים ביום ניצבים אנו לפני בוראנו, מתפללים אליו ומשתחיים לפניו, וכתוצאה מכך באים אנו לראות את עצמנו, במקום עמידתנו, בפרופורציות הנכונות. אנו קטנים לעומת מלך כל הארץ שמולו אנו ניצבים. על המחנכים להדגיש גם צד זה של מעמד התפילה בעבודתם החינוכית. עליהם לטפח אצל חניכיהם התייחסות לתפילה כמחנכת לענוה.

ג. התייחסות השתנות מצד הבורא בעקבות תפילת האדם?

בעקבות כל הדברים מתבקשת הארה נוספת. אנחנו צריכים לתת את הדעת לשאלה פילוסופית: האם ייתכן, בעקבות תפילתנו, שינוי מצד הבורא כגורל שיועד לנו? הרי

4. ככיוון זה פירש רש"י בכיאוורו ל'מודים דרבנן', סוטה מ ע"א. והר"י אבן מיגש ביאר: "והא דאמרין במודים דרבנן, 'מודים אנחנו לך' — על שאנו מודים לך, כלומר מודים אנחנו לך הודאות יתרות ושכחות, מוספות על אלו שאנחנו מודים לך בתוך תפילתנו". ניש 'על' במשמעות 'נוסף על', כמו 'על עולת התמיד' — במדבר כח י. (תשובות הר"י אבן מיגש, סי' צט). וראה 'אוצר התפילות' - עמ' 351, וא' זלקין, 'על התפילה והחינוך לתפילה', בתוך: מכתם לדוד, רמת גן תשל"ח, עמ' 272 הערה 18.
5. תהילים טז ח.
6. עפ"י ברכות כח ע"ב.

"הצוד תמים פעלו, כי כל דרכיו משפט"⁷, ואם כך ודאי אני סובל ממצוקות בריאות ופרנסה כדן. מה אם כן מקום לתפילה? האם ראוי הדבר כי אצפה שבעקבות תפילתי ישונה גורלי? לכאורה, אם אני מאמין בכך כופר אני בצדקת הדין שדן אותי הקב"ה בהביאו עלי סבל! אכן, על-פי האמור במקרא בכוחה של תפילה לשנות גורה. אנחנו לומדים זאת מתפילות שונות בתנ"ך. למשל, אחרי תפילת משה רבנו ניחם הקב"ה "על הרעה אשר דיבר לעשות לעמו", כעונש על חטא העגל, ועם זאת, השאלה העקרונית במקומה עומדת.

אפשר, לכאורה, לענות כי בעקבות התפילה משתנים התנאים. הגורה נגורה על אדם על-פי נתוניו האישיים קודם התפילה. כשאותו אדם מתפלל, הוא מתעלה, ושוב אין הוא אותו אדם שהיה לפני התפילה. בתפילה, בכל תפילה, יש אלמנט מסוים של תשובה, וכשם שתשובה עשויה לשנות את הגורה שנגורה — "וירא האלוקים את מעשיהם... וינחם האלוקים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה"⁸, כך גם התפילה יכולה לשנות את הגורה.

רבי יוסף אלבו, הדין בשאלה עקרונית זו של כוחה של התפילה לשנות את הגורה⁹, הולך בכיוון שונה. לדעתו, הגורה האלוהית הייתה מראש להשפיע טוב על האדם, אך על האדם מוטל לעשות את ה'הכנות' שיאפשרו לו לקלוט את הטוב, וה'הכנות' הדרושות היינו להתפלל. כשם שאם נגזר כי שנה מסוימת תהיה ברוכת גשמים, אף על פי כן — ללא מעשי חריש וזריעה אין מקום לברכה המרובה להיקלט ושום יכול לא יגדל, כך גם ללא הכנה ב'מעשה' התפילה לא יוכל להתממש הטוב המיועד לאדם. כדי שנספוג את הטוב מן השמים אנו צריכים לעשות את החריש בלבנו. לאחר תפילה אנו נעשים ראויים לקלוט את הטוב שהקב"ה גזר עלינו.

כיוון שונה לדברים עולה מדברי הרב קוק במבואו לסיפורו עולת ראייה. ואלו דבריו:

לפני התפילה צריך להרגיש את התפילה ואת העונג של התפילה. אין התפילה חפצה לשנות שום דבר באלוהות שהיא מקור הנצחיות ואינה בגדר ההשתנות, — אלא להתעלות... אל הרוממות האלוהית. היא מדברת אל ד' כאל מושל העלול להשתנות, כאל אב המוכן לשינויים...¹⁰

מדברים אלה עולה, כי לדעת הרב לא חל שינוי אצל הקב"ה כתוצאה מתפילתנו. אמת, אנו פונים אל הקב"ה בלשון שייכול להישמע ממנה כאילו יכולים לחול אצלו שינויים, אך לאמתו של דבר אין הקב"ה מקבל מאתנו 'הנחיות', ולא חלים שינויים ב'החלטותיו' כתוצאה מתפילתנו. האדם מתפלל, לדעת הרב קוק, כדי להתקרב אל בוראו, כדי להתעלות ולהודרך כפועל יוצא מן התפילה.

מן הבחינה החינוכית נראה לי כי עלינו לאמץ את הגישה של רבי יוסף אלבו, לפיה

7. דברים לב ד.
8. יונה ג י.
9. ספר העיקרים, מאמר רביעי, פרק יח; וראה הרב י' יעקבסון, נתיב בינה א, עמ' 29.
10. עולת ראייה א, הקדמה עמ' יד; וראה הרב י' יעקבסון, נתיב בינה א, עמ' 30.

התפילה אמורה לשנות אותנו. התפללנו, עשינו את החרשי בליבנו, ונעשינו ראויים להיענות לתפילתנו ולקלוט את הטוב האלוקי. וכאן מבקש אני להדגיש היבט חינוכי ראשון במעלה. אנחנו צריכים לחנך את תלמידינו להתפלל קודם כול, כי זאת חובתנו הדתית. בשום פנים ואופן אסור לנו לטפח השקפה שאם אך נתפלל, יהיה הכול בסדר, הכול יבוא על פתרונו, הכול יבוא על מקומו בשלום. אם נחנך כך, עלולה לבוא אכזבה גדולה ולטפוח על פנינו. הזכירה כאן אחת החברות את חוויית התפילה ההמונית הנוגעת ללב, בעת שבייתו של נחשון וקסמן הי"ד. החוויה בתפילה ההמונית של עם שלם הייתה אמנם נוגעת ללב, אך אין להתעלם מן העובדה כי התפילה לא נענתה, ושכתוצאה מכך נוצרה אצל תלמידים בעיה אמונית גדולה. קיבלתי הדים ממה שהתרחש בכמה בתי-ספר. למחרת הירצחו של נחשון אמרו תלמידים ותלמידות: "אנחנו לא יכולים שוב להתפלל, הרי התפללנו עם מלוא כוונת הלב, למה לא נענינו, למה זה קרה?" מסקנת הדברים היא כי כבר בשלב החינוך בגיל הרך עלינו לומר לילדים, במיוחד לפני תפילה בעת מצוקה: "אנחנו צריכים עתה להתפלל, אנחנו מקווים מאוד כי הקב"ה יענה לתפילותינו, אך איננו בטוחים בכך. איך אמר רב-החובל ליונה? "אולי יעשת האלוקים לנו ולא נאבד"¹¹, אך אין הדבר בטוח. ואף אנו עתה מקווים: "אולי יחוס על עם עני ואביון, אולי ירחם".

ד. על תפילה בגיל הרך

אני חלוק במקצת על דברים שהושמעו כאן, בדבר קטעי תפילה שראוי לכלול בתפילתם של ילדים.

קטע של טקסט יכול להיות מוגדר כתפילה אם כלולה בו בקשה כלשהי כמו "שים שלום", "ברך עלינו", "סלח לנו" וכו'. אכן, במשמעות הרחבה כלולים בתפילה גם ברכות השחר, פסוקי דזמרה, קריאת שמע וברכותיה, אך לאמיתו של דבר, על כל יופיים, אין אלה קטעי תפילה אלא קטעי מבוא לתפילה.

עלינו לחנך ילדים בגיל הרך לתפילה במשמעותה הפשוטה, עלינו להדגיש בפניהם שאנחנו עומדים לפני הקב"ה ומתפללים, דהיינו אנחנו פונים אליו בבקשות שונות, ומאחר שכן, הדבר צריך לבוא לידי ביטוי בקטעי התפילה הכלולים בתפילתם של הילדים.

לנוכח זאת, אין להסתפק כי תפילת הילדים תכלול רק קטעים מברכות השחר ומפסוקי דזמרה. אם לא נכלול קטעי בקשה בתפילת הילדים, לא מלאנו חובתנו לחנכם לתפילה.

משום מה מקובל לחשוב כי תפילת שמונה עשרה היא יחידה אחת סגורה, וכל עוד אין הילד מסוגל לקרוא, ואינו מסוגל להתפלל את תפילת שמונה עשרה בשלמותה, נותר לחלוטין על אמירתה — הכול או לא כלום. אינני יודע מדוע מקובל לחשוב כך. מי פסק כך? איזה פוסק פסק שאסור לבחור לקט מברכות תפילת העמידה ולחנך את הילדים

11. יונה א.ה.

לאמרן כבר בגיל הרך? מדוע לא להנהיג כי הילדים ישירו או יאמרו יחד בקול רם: "שים שלום טובה וברכה, חן וחסד ורחמים עלינו ועל כל ישראל עמך"? ילדים אשר למדו להתפלל קטע זה ודומיו, למדו להתפלל, והם קיבלו חינוך דתי במלוא מובן המילה בתפילת בקשה זו, הילדים פנו ישירות בגוף נוכח אל הקב"ה שישים שלום, וכך חדרה לתודעתם ההכרה הדתית כי עם כל מאמציינו לעשות שלום, הרי להבטיח שלום יכול רק הקב"ה. אם הילדים יאמרו רק דברי שבח לה', הם ילמדו לדקלם קטעי תפילה, אך לא יקלטו דבר ממהותה של תפילה.

ומעניין לעניין באותו עניין. מביקור בגני ילדים נמצאתי למד כי הילדים אומרים בכל זאת משהו מתפילת שמונה עשרה. כוונתי היא לאמירת "משיב הרוח ומוריד הגשם", המקובלת בגני ילדים. הערתי לגננות אחרות: "לפחות תלמדו את הילדים לומר: 'אתה גיבור לעולם ה' משיב הרוח ומוריד הגשם'", וזאת כדי להביא לתודעתם את ההכרה הדתית שה' הוא המשיב את הרוח והמוריד את הגשם; בחלק מן הגנים יישמו את הערתי, אך עפ"י הדברים דלעיל, עליי להוסיף: לא דיי באמירת "משיב הרוח"; זאת אינה תפילה. לא די לשבח את הקב"ה כמוריד גשמים, אלא יש להתפלל לפניו שיורידם בעתם עפ"י הכמות הנצרכת לבריות. כשהעולם זקוק לגשמים יש לחנך את הילדים להתפלל עליהם ולבקש ממוריד הגשם: 'תן טל ומטר על פני האדמה'.

הוזכר כאן קודם כי ההלכה מתירה להוסיף בקשות פרטיות במהלך תפילת שמונה עשרה. לדעתי ראוי, גם בגן הילדים וגם בכיתות הנמוכות של ביה"ס היסודי, להוסיף קטעי תפילה נוספים כאשר הילדים מודעים למחלתו או לפציעתו, חס וחלילה, של אחד מילדי הכיתה, או של בן משפחה של אחד מילדי הכיתה. ראוי כי הגננת או המורה תבחר פרק מתאים בתהלים, ולפני הקריאה תאמר שהיא עומדת עכשיו להתפלל לרפואתו של חברים ששוכב חולה בבית החולים, ולאחר הקריאה תחזור ותאמר משהו כמו: 'אני מתפללת לה' גם בשמכם, ש(פלוני) יבריא ויחזור אלינו במהרה'. ברגע שאנו מוסיפים קטע לתפילה נוכח בעיה קשה שהתעוררה, משרת הדבר את החינוך לרצינות יתר גם בתפילה הרגילה.

ה. על חובת המחנכת בתפילה

אני מבקש לסיים בהערה על חובת המחנכת בתפילה, וזאת מבלי להיכנס לדיון הלכתי מפורט על חובתה של כל אשה בתפילה. מי שבחרה להיות מחנכת בישראל צריכה להיות בעצמה אישיות מתפללת. לא די שתהיה כשירה לארגון התפילה בגן או בכיתה; ואף לא די בכך שתתפלל יחד עם הילדים. (למרבה הצער, יש מורות שאינן מקפידות על דרישה מינימלית זו, אלא מנצלות את זמן תפילת הילדים להכנות ארגוניות שונות לקראת השיעור הראשון.)

אם מורות וגננות מאמינות בעצמן בכוחה של תפילה, אם הן מקפידות להתפלל באופן קבוע גם בכיתן, בימים שהן אינן משתתפות עם הילדים בתפילה, כי אז יש משקל יתר לעבודתן כמחנכות את הילדים לתפילה. אך מורה וגננת המסתמכות על מה שלמדו, כי

אשה יכולה להיפטר מן החובה הפורמלית להתפלל, על-ידי אמירת תפילה אישית קצרצרה מדי יום ביומו, או מורה וגננת המסתמכות על "מסורת אימהות" ובאופן אישי אינן מקפידות כלל להתפלל — מורות וגננות כאלה תוכלנה אולי להיות מארגנות של תפילה יפה ונעימה, אך מסופקני עד כמה תוכלנה להיות מחנכות לתפילה.

יהי רצון שהקב"ה יקבל ברחמים וברצון את תפילותינו שלנו, יחד עם תפילתם של ילדי ישראל.